

VI

Het Javaanse boerenbedrijf, 1900-1940

PETER BOOMGAARD

Natuur en milieu

De Javaanse landbouw is ondenkbaar zonder twee natuurlijke verschijnselen: moessons en vulkanen.

Het klimaat van Java wordt gekenmerkt door een droge of oostmoesson die duurt van ongeveer april tot oktober, en een natte of westmoesson van ongeveer november tot eind maart. De gemiddelde jaarlijkse regenval beweegt zich overwegend tussen de 1500 en de 4000 mm, maar in de bergen wordt ook wel 6000 mm gehaald. In vergelijking met Nederland, waar de gemiddelde neerslag rond de 700 mm ligt, is dat dus erg veel. Overigens neemt de gemiddelde neerslag op Java van west naar oost af, terwijl het droge seizoen naar het oosten toe steeds meer gepro- nounceerd wordt, met andere woorden, de droge moesson is in het oosten droger dan in het westen. Deze regenvalgradiënt zullen we nog herhaalde malen tegenko- men, namelijk bij de bespreking van bodemgebruik, gewassen en vee.

De vulkanen vormen op Java een keten, die als een soort ruggengraat van oost naar west loopt. Bij vulkanen denken we misschien in de eerste plaats aan hun dodelijke eigenschappen, die zeker niet onderschat moeten worden, maar die toch in het niet vallen bij hun levenscheppende vermogens. In de eerste plaats hebben ze op Java gezorgd voor een grote vruchtbaarheid van de bodem. Het gaat hier om basische vulkanische gronden rond nog actieve vulkanen. Vulkanische gesteenten kunnen ook zuur zijn, zoals dat op Java het geval is in het gewest Banten [Ban- tam], in West-Java, zoals bekend de streek waar Max Havelaar zo veel beklagens- waardigs aantrof. Daarenboven is in Banten de regenval zeer hoog, wat een voor de landbouw ongelukkige combinatie oplevert. Deze combinatie - zeer hoge re- genval en zure vulkanische bodems - vinden we ook veel op Sumatra, waarmee het enorme verschil in bevolkingsdichtheid tussen Java en Sumatra grotendeels ver- klaard is. In principe neemt de bodemvruchtbaarheid van west naar oost toe, deels

omdat de hogere regenval in het westen een sterkere mate van uitloging veroorzaakt. In de tweede plaats maakt de aanwezigheid van de vulkanen irrigatie mogelijk, en wel met vruchtbaar slib, zoals we zullen zien een levensvoorwaarde voor veel Javaanse landbouwers. In principe kan gesteld worden dat de meest productieve bevolkingslandbouw, en daarmee de hoogste rurale bevolkingsdichtheden, gevonden werden in regio's waar de neerslag niet al te hoog was, waar zich basisch vulkanisch materiaal bevond, en waar irrigatie het hele jaar door mogelijk was.¹

Waren natuur en milieu Java dus in diverse opzichten gunstig gezind geweest, de natuurkrachten hadden ook hun donkere kant. Voor de vulkanen heb ik dat al even aangestipt. Ook de samenstelling van de grond was niet altijd even geschikt voor de landbouw, zoals dat onder meer het geval was met zware kleigronden. Deze trof men bijvoorbeeld aan in de vlakke van Demak, noordelijk Midden-Java. In te natte toestand zag men met de ploeg geen kans de grond te scheuren, terwijl de grond in droge toestand snel te hard werd en men er alleen met de koevoet grote brokken uit kon lichten.²

Ernstiger echter dan deze factoren die plaatselijk voor moeilijkheden zorgden waren de onregelmatigheden van het klimaat, die van tijd tot tijd gehele of partiële oogstmislukkingen in meerdere streken tegelijk veroorzaakten. Ik doel hier op langdurige droogtes of juist periodes waarin het veel meer regent dan normaal. Ook komt het voor dat de gemiddelde jaarlijkse neerslag min of meer normaal is, maar dat de natte en de droge moesson van plaats gewisseld hebben. Nog erger is als een reeks neerslag-anomalieën optreedt. Dat was het geval van 1901 tot 1902, twee zeer droge jaren, wat forse oogstmislukkingen ten gevolge had, waarvan het parlementslid H. van Kol, die in 1902 over Java reisde, de vreselijke gevolgen beschreef. In de periode 1916 tot en met 1921 vielen twee zeer natte en drie zeer droge jaren, die in vier van de zes jaar tot rijstooogstmislukkingen op meer dan 200.000 ha leidden. De situatie werd in deze jaren bemoeilijkt door gebrek aan import vanwege slechte oogsten elders en door de influenzapandemie van 1918, door ons in Europa de Spaanse Griep genoemd. Ook in 1934/5 vielen twee zeer

1 *Landbouwatlas van Java en Madoera. Deel II: Tekst en tabellen* (Weltevreden, 1926) 6-8; E.C.J. Mohr, 'The relation between soil and population density in the Netherlands East Indies', in *Comptes rendus du congrès international de géographie, Amsterdam 1938; Tome deuxième, travaux de la section IIIc, géographie coloniale* (Leiden, 1938) 478-84; P. Boomgaard, *Children of the Colonial State. Population Growth and Economic Development in Java, 1795-1880* (Amsterdam, 1989) 73-5.

2 M.B. Smits, *Over den landbouw in Nederlandsch-Indië* (Groningen/Den Haag/Weltevreden, 1929) 44, 135; G.J. Vink, *De grondslagen van het Indonesische landbouwbedrijf* (Wageningen, 1945) 52.

droge jaren achter elkaar, in beide jaren gevolgd door rijstooftmislukkingen op meer dan 200.000 ha.

In feite is er sprake van een regelmatige verstoring van het fraaie moessonmodel dat ik zojuist geformuleerd heb, en dat nu door de mand valt als niet veel meer dan een gemiddelde, gemeten over een lange reeks van jaren. Na de grote droogte, bosbranden en oogstmislukkingen van 1997 en 1998 in Indonesië is het nauwelijks meer nodig om iets over het verschijnsel El Niño te zeggen. Men noemt het tegenwoordig ook wel ENSO, omdat meteorologen het gekoppeld hebben aan een verschijnsel dat ze al veel langer kenden, namelijk de Southern Oscillation. In beide gevallen gaat het om verstoringen van de moessons die gemiddeld eens in de drie tot vier jaar schijnen op te treden.³ Het is dus duidelijk dat een Javaanse boer er op kon rekenen dat er eens in de zoveel jaar iets mis ging met de regenval.

Soorten bouwgrond

De gronden waarop de Javaanse landbouwer de landbouw bedreef vallen in drie groepen uiteen, namelijk in sawahs, tegals en erven.

Hoewel ik aanneem dat de meeste lezers weten wat een sawah is, wil ik toch volledigheidshalve even aangeven dat het gaat om een stuk grond met een tamelijk laag dijkje er omheen zodat de grond onder water gezet kan worden. Er zijn op Java drie soorten sawahs, namelijk sawahs die van de regen afhankelijk zijn, sawahs die geïrrigeerd kunnen worden, of, zoals men vroeger zei, sawahs met levend water, en, tenslotte, moerassawahs. Die laatste categorie was echter zeldzaam. Sawahs werden in principe elk jaar bebouwd, sawahs met levend water konden per jaar twee of zelfs drie gewassen achtereen dragen. Tegalgronden of tegalans zijn akkers als de Nederlandse. Er werden eenjarige gewassen geteeld. De betere tegalans worden jaar in jaar uit bebouwd, maar op de slechtere gronden kwam langdurige braak voor. Naarmate de druk op deze gronden groeide werd er in toenemende mate middels dierlijke mest en groenbemesters geprobeerd de braak terug te dringen. Tussen 1900 en 1940 kwamen er in het gewest Banten nog restanten voor van de zogeheten gaga- of humateelt, wat de Nederlanders roofofbouw noemden of zwerfandbouw. Hier was dus geen sprake van permanent bebouwde

3 H. van Kol, *Uit onze koloniën. Uitvoerig reisverhaal* (Leiden, 1903) 656-78; Smits, *Over den landbouw*, 85-91; H.P. Berlage Jr., 'Over het verband tusschen de dikte der jaarringen van djatiboomen (*Tectona grandis* L.f.) en den regenval op Java', *Tectona* 24 (1931); J.O. Murphy & P.H. Whetton, 'A re-analysis of a tree-ring chronology from Java', *Proceedings of the KNAW, Series B* 92 (1989); P. Boomgaard & J.L. van Zanden, *Food Crops and Arable Lands, Java 1815-1942* [Changing Economy in Indonesia, 10] (Amsterdam, 1990) 46-7, 107; P. Boomgaard, *Forests and Forestry 1823-1941* [Changing Economy in Indonesia, 16] (Amsterdam, 1996) 161.

velden. Tenslotte de erven, in het Javaans pekarangan, bij de boerenbedrijven. Hierop stonden vruchtbomen en andere overjarige gewassen, maar ook eenjarige gewassen als wortels en knollen.⁴ De dorpen waren trouwens overwegend kern-dorpen, die er vaak uit de verte, vanwege de erven, uitzagen als bosjes in een zee van bouwland.

In 1940 was er bijna 8 miljoen ha grond beschikbaar voor de bevolkingslandbouw (tegenover 1,3 miljoen voor ondernemingslandbouw, doch dat terzijde). Van het totale areaal voor de bevolkingslandbouw bestond bijna 3,4 miljoen ha uit sawahs, ofwel ruim 40%. De omvang van de tegalgronden was iets minder dan 40%, zodat de erven ongeveer 20% van het bevolkingslandbouwareaal besloegen. Van het totale sawahareaal was 15% van de regen afhankelijk, 20% onder zogenoemde wilde irrigatie, 25% ten dele technisch bevloeid en ruim 35% volledig technisch bevloeid. In vergelijking met de negentiende eeuw was het percentage sawahgrond flink gezakt als we bedenken dat het in 1880 nog meer dan 55% was. De aanleg van irrigatiewerken had de bevolkingsgroei duidelijk niet kunnen bijhouden.⁵

Gewassen

Het zal niemand echt verbazen dat rijst in 1940 het belangrijkste gewas was. Het werd vooral geteeld als westmoesson gewas op sawahs. Aan het begin van de natte moesson werd de rijst uitgezaaid in een kweekbed, waarvandaan het na ongeveer een maand werd overgeplant op de geploegde, geëgde en onder water gezette sawah. In de eerste helft van de jaren '20 werd in de maand mei het grootste areaal aan sawahrijst geoogst en in juni het op een na grootste. Deze twee maanden waren samen verantwoordelijk voor iets meer dan 50% van de totale sawahrijstoogst. In de maanden april en juli, dus vlak voor en vlak na deze oogstpiek, werd nog eens ongeveer een kwart afgeoogst. Bij elkaar vond dus driekwart van de sawahrijstoogst plaats in de maanden april tot en met juli.

Er was overigens lang niet overal zo'n duidelijke piek. In het bergland van West-Java en van Zuidwest-Midden-Java waren de oogsten gelijkmatig verdeeld over

4 J.H.F. Sollewijn Gelpke, *Gegevens voor een nieuwe landrenteregeling; eindresumé der onderzoekingen* (Batavia, 1885); J.H.F. Sollewijn Gelpke, *Naar aanleiding van Staatsblad 1878, no. 110* (Batavia, 1901); Smits, *Over den landbouw*, 33, 37-40; Boomgaard & Van Zanden, *Foodcrops*, 13-4.

5 Sollewijn Gelpke, *Gegevens landrente*, 11; Smits, *Over den landbouw*, 33, 39-40; *Indisch Verslag 1941. II. Statistisch Jaaroverzicht van Nederlandsch-Indië over het jaar 1940* (Batavia, 1941) 259; J.Th. Metzelaar, 'Irrigatie', in C.J.J. van Hall & C. van de Koppel (red.), *De landbouw in den Indische archipel* ('s-Gravenhage, 1946), deel I, 203-4; Boomgaard, *Children*, 78-80; Boomgaard & Van Zanden, *Foodcrops*, 40, 90.

het kalenderjaar. In de vlakte van dit gebied kon men vaak twee keer per jaar oogsten, en in de bergstreken versprong de planttijd vaak, zodat men drie oogsten in twee jaar had. Het laten verspringen van de planttijden was niet zo moeilijk omdat de Javaanse boer een enorm aantal variëteiten ter beschikking stond. Bij een ruwe telling die ik een keer uitgevoerd heb, gebaseerd op 20 verschillende bronnen, overwegend uit de jaren 1855 tot 1860, kwam ik 1.128 lokale namen tegen. Het aantal variëteiten was iets lager, want sommige namen kwamen in meer dan één regio voor. Het geeft echter een aardige indruk van de toen bestaande variatie aan landrassen, een variatie die nu bijna helemaal verdwenen is.

Om te beginnen hanteerde men een hoofdindeling tussen gewone rijst en kleefrijst, ketan genaamd, met een tussenvorm luisterend naar de naam cereh. Die laatste vorm, die weinig zorg vereiste, won veld in de twintigste eeuw ten koste van de gewone rijst. Een tweede onderscheid dat men maakte - en dat gold voor alle drie de zojuist genoemde hoofdcategorieën - was dat in vroegrijpende en laatrijpende variëteiten, waarbij ook hier soms een tussenvorm werd onderscheiden. De snelste groeiers konden na drie maanden geoogst worden, de traagste pas na negen. Daarbij moet, wellicht ten overvloede, aangetekend worden dat één en dezelfde variëteit in de hete vlakte sneller rijpte dan in de koelere bergen. Per 100 meter stijging kon dat wel drie dagen uitmaken. Tenslotte onderscheidde men natte en droge rijst, dat wil zeggen rijst op geïnundeerde sawahs tegenover rijst op gronden die niet onder water staan.

Het is dus duidelijk dat de Javaanse boer met zijn rijst alle kanten op kon, en dat hij met de onregelmatigheden van het klimaat rekening kon houden door een mix van variëteiten te benutten, wat des te makkelijker kon omdat de meeste boeren beschikten over diverse stukjes grond, elk met z'n eigen microklimaat. Kijken we naar de eenjarige voedselgewassen, dan besloeg rijst ongeveer 50% van het geoogste areaal.⁶

Op Java bestaat en bestond het eigenaardige gebruik om alle andere eenjarige gewassen dan rijst met één term aan te duiden, die geschreven wordt als palawija, wat wordt uitgesproken als polowijo. De term betekent eigenlijk mismaakt, of dwerg, en geeft aan dat er een duidelijke culturele voorkeur voor rijst bestond althans onder de elite. De Nederlanders hadden het over tweede gewassen, daarmee aangevend dat die gewassen na de rijstoogst en tijdens de droge moesson op de sawahs geteeld werden. Dezelfde gewassen werden overigens ook op tegalans verbouwd, en waren dan doorgaans geen tweede maar eerste en enige gewas. Ook

6 H.C.H. de Bie, *De landbouw der inlandsche bevolking op Java. Eerste gedeelte* (Batavia, 1901) 82-3; J.E. van der Stok, *De inlandsche en Europeesche landbouw in Ned.-Indië en enkele hunner problemen* (Wageningen, 1926) 13; E. de Vries, 'Het Javaansche rijstjaar', *Economisch Weekblad voor Nederlandsch-Indië* 1/2 (1932/3) 2110; Vink, *Grondslagen*, 66; Boomgaard & Van Zanden, *Foodcrops*, 50.

deze term is dus ietwat zonderling. De belangrijkste voedselgewassen na rijst waren maïs en cassave. In 1940 besloeg de maïs 25% van het totale geogoste areaal met voedselgewassen, terwijl de wortels en knollen, waarvan de cassave de belangrijkste was, gevolgd door bataten en aardappelen, ongeveer 15% innamen. De resterende 10% werd door peulvruchten in beslag genomen. Ook in dit opzicht was de periode 1900-1940 wezenlijk anders dan het grootste deel van de negentiende eeuw. Cassave kwam namelijk voor 1870 nauwelijks voor en maïs was veel minder belangrijk.

Hierbij moet opgemerkt worden dat zowel maïs, als cassave, bataten en aardappels van Amerikaanse origine zijn en voor 1500 dus in Indonesië niet voorkwamen. De geleidelijke, en in het geval van cassave zelfs zeer snelle opmars van deze gewassen is in meerdere opzichten van groot belang geweest voor de Indonesische landbouwers. Het stelde de boeren in staat gronden die te hoog, te steil, te droog en te onvruchtbaar waren voor rijst toch in gebruik te nemen, factoren die bij de toenemende bevolkingsdichtheid (op Java 315 inwoners per km² in 1930) van groot belang waren. Daarnaast stelden deze gewassen de landbouwer in staat zijn of haar arbeidskracht ook in het van oorsprong rustige seizoen tussen de grote rijst oogst in mei en juni en het begin van de sawahbewerking in oktober/november meer productief te maken. Tenslotte maakte het een grotere risicospreiding mogelijk, omdat rijst andere eisen aan de timing en de hoeveelheid neerslag stelt dan maïs, terwijl beide andere eisen stellen dan cassave.⁷ Overigens moet ook opgemerkt worden dat niet alle tweede gewassen voedselgewassen waren. In de vroege negentiende eeuw hadden katoen en de kleurstof indigo een belangrijke rol gespeeld, in de twintigste eeuw gold hetzelfde voor tabak.

Overjarige gewassen werden, zoals gezegd, op de erven rond de huizen aangetroffen, en soms ook wel in speciale tuinen of boomgaarden. Zo waren koffie en thee, bij de meeste mensen bekend als plantageproducten, op Java ook bevolkingsgewassen. Vooral in de buurt van de grote steden treffen we op de erven een toenemende hang naar specialisatie in fruit aan, zodat het erf in feite langzaam maar zeker een boomgaard was geworden. Op erven rond de grote steden vinden we ook een toenemende specialisatie in groenten- en bloementeelt.⁸

Tenslotte kort terugkerend tot de - uiteraard - eenjarige tweede gewassen: deze waren niet overal op Java even belangrijk. Zoals we gezien hebben nam de neer-

7 Sollewijn Gelpke, *Naar aanleiding*, 86; Smits, *Over den landbouw*, 134; De Vries, 'Rijstjaar', 2110; Vink, *Grondslagen*, 107; P. Boomgaard, 'In the Shadow of Rice; Roots and Tubers in Indonesia, 1500-1950' (paper, Agrarian Studies, Yale University, 1998); P. Boomgaard, 'Maize and Tobacco in Upland Indonesia, 1600-1940', in T.M. Li (ed.), *Transforming the Indonesian Uplands* (Amsterdam, 1999).

8 Van der Stok, *De inlandsche*, 15; Smits, *Over den landbouw*, 31-3; Vink, *Grondslagen*, 154-7.

slag van west naar oost af en de vruchtbaarheid van de grond toe. In samenhang hiermee zien we van west naar oost de intensiteit van het grondgebruik, en daarmee het aandeel van de palawija toenemen, terwijl het aandeel sawahrijst afneemt.

Veeteelt

Ook met betrekking tot het grootvee, althans wat betreft runderen en karbouwen of waterbuffels, geldt dat er een verband met de neerslaggradiënt verondersteld mag worden. Van west naar oost neemt namelijk het percentage karbouwen af terwijl het percentage runderen toeneemt. Runderen zijn tamelijk veeleisend qua voeding, en alleen in de gebieden met veel palawija, vooral met veel maïs, is de teelt van deze dieren goed te doen. Voor het beploegen van droge gronden zijn ze ook geschikter dan karbouwen. De karbouw, bij uitstek geschikt voor het beploegen van de natte sawahs, is qua onderhoud veel minder veeleisend, en doet het dus ook goed in gebieden met weinig tweede gewassen.

Het gebruik van de mest van deze dieren was vooral van belang in de streken waar men zich op veeleisende gewassen als tabak en groenten toegelegd had. Deze bemesting gold vooral de tegalans, omdat sawahs, die jaarlijks van vruchtbaar slib voorzien werden, niet of nauwelijks mest nodig hadden. Overigens werd de veeteelt in sommige streken tamelijk problematisch toen de omvang van de niet in cultuur gebrachte gronden sterk terugliep en de bossen door de Dienst van het Boschwezen werden gesloten. Van speciale weilanden zoals we die in Nederland kennen was op Java geen sprake. Het vee was aangewezen op afge oogste bouwlanden - en op die manier kregen ook de sawahs enige mest - en op de woeste gronden. Van grootschalige veehouderij voor vlees of melk was dan ook zelden sprake. Vee werd gehouden als werkkracht - transport, trekken van de ploeg - en als spaarpot ('money on the hoof').

In 1940 beschikte de bevolking van Java over 5½ miljoen runderen en karbouwen, waarvan 3,6 miljoen runderen en 1,9 miljoen waterbuffels. Daarnaast hadden ze 5,2 miljoen geiten en bijna 1,8 miljoen schapen. Er waren slechts 200.000 paarden en nog minder varkens, maar dat laatste is in een Moslimgebied natuurlijk niet vreemd. Uitgaande van ruim 9 miljoen landrenteplichtige grondbezitters, waren er per grondbezitter 0,6 stuks grootvee en 0,75 stuks kleinvee beschikbaar.⁹

9 Smits, *Over den landbouw*, 174-215; Vink, *Grondslagen*, 151-2; *Indisch Verslag*, 265, 303-4.

Grondbezit

We weten nu hoeveel vee een grondbezitter had, maar nog niet over hoeveel grond hij of zij beschikte. Het Javaanse boerenbedrijf aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was kleinschalig en versnipperd. De landrenteplichtige grondbezitter beschikte gemiddeld over 0,84 hectare (rond 1900 was dat in Nederland meer dan 12 ha). Een halve hectare hiervan was droge grond (erf plus tegal), en de rest, ongeveer 0,35 ha dus, was sawah. Gemiddeld bestond zo'n dwergbedrijfje dan ook nog eens uit 2,6 percelen.

Nu moet hier onmiddellijk bijgezegd worden dat niet iedere grondbezitter ook een landbouwer is, waarbij we landbouwer opvatten als iemand die het boeren als hoofdactiviteit bedrijft. Zo bleek uit het koeliebudgetonderzoek uit de jaren 1939/40, dat van de niet op de Westerse onderneming wonende arbeidersgezinnen uit de steekproef maar liefst 70% nog over grond beschikte. Per grondbezittend gezin was dat 0,40 ha. Tijdens dit onderzoek ondervroeg men ook, ter vergelijking, 390 boerengezinnen, waarbij als eis gesteld werd dat ze zo ongeveer het gemiddelde van de streek moesten weergeven. Wellicht geen aselechte steekproef, maar toch beter dan niks. Deze gezinnen beschikten gemiddeld over 1,41 ha grond, waarvan 0,63 ha sawah, 0,54 ha tegal, en 0,24 ha erf.

Egbert de Vries, die in 1927 voor zijn dissertatie een grondig onderzoek naar het boerenbedrijf in het regentschap Pasuruan [Pasoeroean], Oost-Java, instelde vond vergelijkbare cijfers. Van de 61.776 grondbezitters in het regentschap konden er slechts 41.234 als echte boeren gekwalificeerd worden. Gemiddeld hadden deze boeren 1,34 ha grond, waarvan 0,41 sawah, 0,78 tegal en 0,12 erf.

Traditioneel beschouwde de inheemse bestuurlijk elite op Java 1 bahu sawah, dat is 0,71 ha, als de hoeveelheid grond die een boer met z'n gezin kon bewerken en waarvan hij kon leven. Of men daarbij uitging van de aanwezigheid van een erf wordt nergens duidelijk. Over andere droge gronden werd hierbij ook nooit gesproken. Hoe dit zij, de zojuist genoemde gezinnen uit Pasuruan en uit het koeliebudgetonderzoek zaten vermoedelijk niet al te ver van de opbrengst van 1 bahu sawah af, als men rekening houdt met het feit dat de tegalans slechts de helft van een sawah opbrachten, maar een erf per oppervlakte-eenheid evenveel. De meest voor de hand liggende conclusie is dat een boerenbedrijf, ook als we aannemen dat bij die ene bahu sawah nog een erf van enige omvang gedacht moet worden, alles bij elkaar van 1 ha grond kon rondkomen, vooropgesteld dat de kwaliteit van de grond goed was en dat driekwart van de grond uit sawah bestond.

Het zal duidelijk zijn dat zeer veel grondbezitters deze norm niet haalden. Bij het vlak na 1900 uitgevoerde Onderzoek naar de Mindere Welvaart op Java bleek ongeveer 70% van de grondbezitters over minder dan 1 bahu te beschikken. Nu waren hier vermoedelijk de erven niet bij gerekend, maar even goed gaat het hier

om een zeer hoog percentage dwergbedrijven. Bij een onderzoek in twee districten in Noord-Malang, Oost-Java, uitgevoerd in 1914 en 1924, bleek 50% van de grondbezitters minder dan 1 bahu te hebben. Het is duidelijk, ook al ontbreken de precieze percentages, dat een grote groep landrenteplichtige grondbezitters niet van zijn grondbezit kon leven, en zijn inkomsten hieruit moest aanvullen met arbeid voor anderen, dan wel met het uitoefenen van een ambacht. Volgens M.B. Smits bestond 12½% van het inkomen van een volwassen man op het platteland van Java uit loon van Westerse ondernemingen. Een andere bron meende dat 17½% van nevenactiviteiten kwam. Java was rond 1900 al lang geen natie van nagenoeg autarke, eigenerfde gezinsbedrijven meer.¹⁰

Overigens zou over de term grondbezit op Java een aparte studiedag gevuld kunnen worden. Ik zal hier alleen opmerken dat er op Java zowel individueel erfelijk als communaal grondbezit voorkwam. Dat laatste was weer verdeeld in communaal met vaste aandelen en communaal met regelmatige herverdeling. Het voordeel van communaal grondbezit was dat een al te ver gaande versnippering in theorie gestopt kon worden, het nadeel was, vooral bij de periodiek herverdeelde gronden, dat investeringen achterwege bleven.

Grootgrondbezit kon in de communale streken ook niet optreden. In theorie was het in de streken waar erfelijk individueel bezit heerste, grofweg West- en Oost-Java, wel mogelijk, maar in de praktijk kwam het nauwelijks voor. Alleen in de Priangan [Preanger], West-Java, begon het ergens op te lijken. Tussen 1905 en 1925 nam op heel Java het aantal boerenbedrijven van meer dan 25 bahu toe van 1.217 tot 3.387, waarvan 1.226 alleen in de Priangan.¹¹ Naar Europese begrippen is hier natuurlijk van echt grootgrondbezit nog steeds geen sprake. Overigens naar Aziatische maatstaven evenmin.

Een van de redenen dat Java zo afwijkt van andere streken in Azië is dat het de inheemse bevolking sedert 1870 verboden was hun grond te verkopen aan niet-inheemse kopers. Kapitalisten van buitenlandse origine, waarbij ik dan vooral aan Europeanen en Chinezen denk, maar ook aan Arabieren en Indiërs, konden dus geen grondbezitter worden.

10 C.J. Hasselman, *Algemeen Overzicht van de uitkomsten van het Welvaartsonderzoek (...)* ('s-Gravenhage, 1914) bijlage R; Smits, *Over den landbouw*, 123, 198; *Indisch Verslag*, 265; E. de Vries, *Problemen van de Javaansche landbouwers* (Wageningen, 1947) 16; J.H. Boeke, *Economie van Indonesië* (Haarlem, 1955) 66-74; L.H. Huizenga, *Het koliebudgetonderzoek op Java in 1930-40* (Wageningen, 1958) 30-61.

Arbeid en kapitaal

Was dus het Javaanse boerenbedrijf kleinschalig en veelal versnipperd, het was bovendien arbeidsintensief en kapitaalarm. Van het Javaanse boerenbedrijf is vaak gezegd dat het een gezinsbedrijf was. Inderdaad schijnt er een zekere samenhang te zijn tussen bedrijfsomvang en gezinsgrootte. Het is mij niet helemaal duidelijk of hier, in de trant van Tsjajanof, grond wordt verkregen naarmate het gezin zich uitbreidt, of dat het de grotere grondbezitters zijn die de meeste kinderen krijgen. Dat laatste wordt door de meeste Java-literatuur gesuggereerd. Ook is er het probleem dat je niet altijd weet wie er naar inheemse criteria deel uitmaken van het gezin, ook al is het wel bekend dat Java in principe het kerngezin kende. Zo blijkt men inwonende boerenknechts en -meiden vaak tot het gezin te rekenen, terwijl men via adoptie van verwanten het eigen gezin makkelijk uitbreidt.¹²

Hoe men 'gezin' ook definieert, bij bedrijfsontledingen bleek er veel meer vreemde arbeid aangewend te worden dan men doorgaans verondersteld had. Merkwaaardigerwijs was dit niet het geval bij de commerciële gewassen zoals tabak, maar juist bij de subsistence gewassen als rijst en maïs. Zo bleek het gemiddelde bij een aantal onderzoeken voor sawahrijst rond de 55% vreemde arbeid te liggen en bij maïs zelfs rond de 80%, terwijl het voor tabak slechts 10 a 20% was. Voor G.J. Vink was dit de aanleiding om voorzichtig te veronderstellen dat er op de regel dat het Javaanse landbouwbedrijf een gezinsbedrijf was wel heel wat uitzonderingen zouden zijn. Overigens gold bij diverse activiteiten dat er van onderling of wederkerig hulpbetoon sprake was, zodat de notie van 'vreemde' arbeid relatief is: men gebruikt arbeid van buren en familie om te oogsten, maar oogst zelf ook bij familie en buren.

Hoe dit zij, J.H.F. Sollewijn Gelpke kwam rond het jaar 1878 op zo'n 1.000 uur werk per bahu sawahrijst zonder bewaking van het rijpe gewas, en op meer dan 1.500 uur met maximale bewaking, dit alles zonder ploegvee en afgezien van de oogst. Vink, die de bewaking niet meerekende, en de vee-uren dubbel telde kwam op gemiddeld zo'n 1.000 uur per ha, afgezien van de oogst. Voor de oogst was dan per ha nog eens bijna 600 uur nodig. Vink, die een groot aantal bedrijfsontledingen vergeleken had, kwam tot de volgende conclusie: "Het lijkt mij zeer waarschijnlijk, dat de sawahrijstcultuur in vele deelen van Java over haar optimale arbeidsintensiteit heen is." Met andere woorden, het idee van Clifford Geertz, gelanceerd rond 1960, dat in het laatkoloniale Java elke extra man ingezet op de sawah nog tot een hogere opbrengst per ha leidde, was volgens Vink al in de jaren

11 J.W. Meyer Ranneft & W. Huender, *Onderzoek naar de belastingdruk op de inlandse bevolking van Java en Madoera* (Batavia, 1927).

12 Vink, *Grondslagen*, 77; Boeke, *Economie*, 67-8

'20 en '30 niet meer juist. Extra arbeid leidde hier niet meer tot hogere opbrengsten.¹³ Meer kapitaal had wellicht kunnen helpen, maar de Javaanse samenleving als geheel werd gekenmerkt door een gebrek aan cash, en voor de boeren gold dit zeker. Tijdens de depressie van de jaren dertig, toen de prijzen voortdurend daalden, werd dit er natuurlijk niet beter op. De kapitaalschaarste bleek onder meer uit de hoge tot zeer hoge rentepercentages die in de dorpen betaald werden. Dit maakte het onaantrekkelijk om in het boerenbedrijf met zijn lage rendementen te investeren.

Een diepgaande studie van J.R. Lette, uitgevoerd tussen 1931 en 1933, naar de werking van het pandkrediet liet zien hoezeer de Javaanse dorpelingen van dit soort krediet afhankelijk waren. Als ze in de periode van de grondbewerking of tijdens de in sommige streken optredende hongerperiode - paceklik - voorafgaand aan de oogst geld nodig hadden, brachten ze hun mooie kleren en sieraden naar de lommerd, om deze panden na de oogst of vlak voor de viering van Lebaran weer te lossen. Het voortdurende tekort aan cash is vaak geweten aan de onwil van de Javanen om te sparen, maar bij studies als die van Lette wordt duidelijk dat Javaanse landbouwers wel degelijk spaarden, alleen deden ze het anders dan wij. Na de grote rijst- of maisoogst verkochten ze een deel van de oogst om er gouden en zilveren munten en sieraden, dan wel, zoals we zagen, vee voor te kopen. Daarmee werd dus wel gespaard, maar niet bij de bank en het cashgebrek werd er niet echt door opgelost.¹⁴

De Javaanse landbouw is ook vaak als een pure zelfvoorzieningslandbouw afgeschilderd, maar dat is onjuist. Welk deel van de oogst de boeren verkochten is niet precies uitgezocht, maar als men uitgaat van 50% dan zit men er vermoedelijk niet ver naast. De Javaanse landbouwer bevond zich dus halverwege zuivere subsistentie productie en algehele voortbrenging voor de markt.¹⁵ Grondprijzen waren in vele streken relatief laag, deels omdat niet-inheemsen niet op deze markt concurreerden, deels omdat er in vele streken beperkingen waren opgelegd ook aan het vervreemden van grond tussen Javanen onderling. Het was het meest lonend om deze gronden in deelbouw of andere vormen van pacht uit te geven, waarbij rendementen gehaald moesten worden die met de hoge rente konden wedijveren. Met

13 Sollewijn Gelpke, *Naar aanleiding*, 49; Vink, *Grondslagen*, 81-9, 97, 103, 186; C. Geertz, *Agricultural Involvement. The Process of Ecological Change in Indonesia* (Berkeley/Los Angeles/London, 1963).

14 J.R. Lette, *Onderzoek naar de werking van het pandkrediet onder de inlandsche bevolking* (z.p., 1933/4).

15 W.K.H. Feuilletau de Bruyn, *Tien moeilijke jaren voor landbouw en industrie in Indië* (Deventer, 1942) 13; D.H. Burger, *Sociologisch-Economische geschiedenis van Indonesië* (Amsterdam, 1975) II, 44; J.T.M. van Laanen, *The World Depression (1929-1935) and the Indigenous Economy in Netherlands India* (Townsville, 1982) 3.

het investeren in hogere opbrengsten uit het eigen bedrijf door grondverbetering of in het samenvoegen van kleine percelen tot een groot, centraal geleid bedrijf vielen dergelijke rendementen kennelijk niet te halen, wellicht deels omdat er bij de rijstteelt, althans naar de mening van Francesca Bray, geen schaalvoordelen optreden.¹⁶

Levensstandaard

Tenslotte: kon de boer van zijn kleine bedrijfje redelijk rondkomen? De meeste Javanen hadden, zoals we zagen, dwergbedrijfjes, maar van ondervoeding was toch over het algemeen geen sprake. Wel schrok men geweldig toen bij het bekende Kutowinangun [Koetowinangoen] onderzoek uit 1931/3 voor het eerst berekend werd wat een Javaans boerengezin nu eigenlijk per dag en per hoofd aan voedsel uitgaf. Dit bleek nog geen 3 cent te zijn, wat zelf toen al erg weinig was.¹⁷

Gemeten naar calorieconsumptie per dag en per hoofd was de voeding over het algemeen voldoende, althans als men uitgaat van de toen gehanteerde normen. Wel werden er incidenteel erg lage cijfers gevonden, zoals net iets meer dan 1000 calorieën in Pulosari (Pemalang) in 1938/9 en bijna 1300 in Cirebon [Cheribon] in 1935/7. Daarbij moet natuurlijk wel bedacht worden dat Javanen een stuk kleiner zijn en waren dan wij. Bij het koeliebudgetonderzoek van 1939/40 bleek de gemiddelde volwassen man 158,9 cm te zijn en de gemiddelde volwassen vrouw 148,3, terwijl hun gewicht resp. 49,8 en 43,3 kg was. Vooral de eiwitconsumptie was nogal eens aan de lage kant, wat bij een bevolking die zo weinig vlees eet als de Javaanse niet echt verbazing wekt.¹⁸ In feite ziet het er, *mirabile dictu*, naar uit dat de Javanen het in sommige streken van Java ten tijde van de depressie beter kregen, omdat ze massaal op de productie van voedingsgewassen konden overschakelen. Naar onze toenmalige en huidige maatstaven gemeten was het voor noch na 1930 een vetpot, maar van de depressie had de Nederlander vermoedelijk relatief meer last dan de Javaan.¹⁹

16 Smits, *Over den landbouw*, 238-9; F. Bray, *The Rice Economies. Technology and Development in Asian Societies* (Oxford, 1986).

17 'Geld- en productenhuishouding, volksvoeding en -gezondheid in Koetowinangoen', *Landbouw; Landbouwkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 10/4,5 (1934).

18 Zie bijvoorbeeld *Sagalaherang-Rapport. Onderzoek naar de voeding en voedingstoestand der bevolking te Sagalaherang (Regentschap Krawang) in 1937-1939* [Instituut voor Volksvoeding. Mededeeling No. 1] (Batavia, 1940) 33-5.

Tenslotte, zeer kort, een antwoord op de vraag of we het begrip ‘moral economy’ (E.P. Thompson, James Scott) op deze samenleving kunnen toepassen.²⁰ Ik denk dat dat voor sommige streken nog wel opging, maar niet voor alle. Er waren diverse nivelleringsmechanismen, zoals de gewoonte velen bij de oogst te laten helpen en hun daarvoor in natura te belonen. Genoemd moet ook worden de neiging om bij de selametans, de feestelijke maaltijden van de agrarische, religieuze en gezinscyclus, meer aan de armen te geven dan ze zelf inbrachten.

Het zijn vermoedelijk deze mechanismen geweest die tijdens de depressie de pijn enigszins verzacht hebben. De zeer interessante vraag of deze mechanismen gedurende de huidige recessie ook nog werken moet hier onbeantwoord gelaten worden.

19 P. Boomgaard, ‘Weathering the storm; development of real income during the Depression of the 1930s in Indonesia, particularly Java’ (paper, Euroseas conference, Hamburg 1998).

20 J.C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia* (New Haven/London, 1976).